

УДК 908:904](477.64-751.3)(045)

СКЕЛЯ МАРТИНИХА НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ У СПОГАДАХ
УЧАСНИЦІ ДНІПРОВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА К. АЛЕКСАНДРОВОЇ

Олег Власов,
молодший науковий співробітник відділу історії
Національного заповідника «Хортиця».

Стаття присвячена публікації спогадів працівниці Відділу мостового переходу Дніпровського Будівництва К. Александрової, що зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області. Цей документ, датований 1934 роком, містить опис знищеної кар'єром мальовничої скелі Мартинової (Мартинихи) на узбережжі Нового Дніпра – визначного геологічного об'єкту острова Хортиці.

Ключові слова: острів Хортиця, Дніпровське Будівництво, скеля Мартинова (Мартиниха), Відділ мостового переходу, історичний ландшафт.

The article is dedicated to the publication of the memoirs of K. Aleksandrova, an employee of the Bridge Crossing Department of the Dnipro Construction Industry, stored in the funds of the State Archive of the Zaporizhia Region. This document, dated 1934, contains a description of the picturesque rock of Martynova (Martynikhy) on the coast of the New Dnieper, destroyed by the quarry - a significant geological object of the island of Khortytsi.

Key words: Khortytsia Island, Dnipro Construction, Martynov Rock (Martynykha), Bridge Crossing Department, historical landscape.

Протягом ХХ ст. історичний ландшафт Хортиці зазнав величезних перетворень. Особливо значні зміни острівного краєвиду пов'язані з періодом будівництва Дніпрогесу 1927-1932 рр., коли були пошкоджені або знищені кілька мальовничих природних об'єктів. Серед них – велика скеля Мартинова, що знаходилася у середній частині острова, на березі Нового Дніпра, у межах колишнього села Острів Хортиця. Сьогодні на залишках цієї

скелі, знищеної дніпробудівським кар'єром, розташована будівля профілакторію заводу «Дніпроспецсталь», зведена у 1950-і рр. Пропонована стаття присвячена публікації одного із небагатьох історичних джерел, яке дозволяє нам сьогодні уявити зовнішній вигляд втраченого геологічного об'єкту. Це – спогади працівниці Відділу мостового переходу Дніпровського Будівництва К. Александрової, що зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області [1, арк. 37-38]. Автор висловлює щиру подяку шановному Ігорю Павелку, запорізькому краєзнавцю, який звернув увагу на цей документ.

Опис скелі Мартинової («Мартинихи»), поряд із якою мешкала авторка – основна тема розповіді К. Александрової. У картографічних та літературних джерелах різного часу ця скеля відома під різними назвами. Так, на плані о. Хортиці 1780-х рр. позначена «гора Вшивая» [2]. У своїй праці 1876 р. Я.П. Новицький називає її Мартиноюю [3, с. 107]. У роботі 1917 р. вчений додає: «Затем, на пути улицы, мысом брошена в Днепр живописная скала Мартынова, часто посещаемая дачниками, с которой открывается чудный вид на окрестности и речку, во всем ее просторе» [4, с. 59]. Д.І. Яворницький у роботі «Остров Хортица на реке Днепре...», опублікованій 1886 р. наводить пояснення назви скелі, надане своїм супутником – не названим мешканцем сусіднього з Хортицею села Вознесенівки: «Мартинова скеля від німця Мартина: тут, против самой скелі була у нього хата; так-то сперш усе казали: «скеля проти Мартинової хати», а потом уже прямо: «Мартинова скеля» [5, с. 60]. Пізніше, у 1888 р., у відповідному розділі своєї праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» дослідник іменує цю ж скелю вже Думною, зауважуючи, що Мартиноюю її називають «німці», тобто меноніти. При цьому з тексту виходить, що Д.І. Яворницький посилається на того самого оповідача-мешканця Вознесенівки. Останній пояснював, що назва «Думна» походить «від запорожця Думи» [6, с. 205]. Л.В. Падалка у 1894 р. зазначає: «Местные

жителі указывають «Думну скелю», последною из значительных скал на восточном берегу о-ва» [7, с. 265]. На початку XX ст. серед місцевих менонітів скеля носила назву «Grosse Stein» (Великий Камінь) [8, с. 3; 9, с. 195]. Автору відоме лише одне зображення зазначеної скелі – поштова листівка 1904 р. – «Александровск. – Остров Хортица» видання книжкової крамниці Д.П. Исаака (щира подяка шановному Артему Бородіну за надання матеріалу). На світлині, зроблених, імовірно, з хортицького берега ріки, бачимо північний схил крутої високої скелі, що висувається у Новий Дніпро подібно до мису [10]. Точної дати знищення скелі дніпробудівським кар'єром знайти поки не вдалося, проте докладна «Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р.» свідчить, що принаймні на той час скеля ще існувала у первісному вигляді [11, арк. 12].

Повертаючись до розповіді К. Александрової, зазначимо, що вона відрізняється ліричністю та образністю. Незважаючи на певну недовершеність стилю, відчувається неабиякий літературний хист авторки, її глибока повага до минулого рідного краю. Все це дуже вирізняє розповідь К. Александрової на тлі аналогічних текстів авторства її колег, зосереджених здебільшого на побутових та виробничих питаннях. Звертає на себе увагу захоплення красою природи і особливо – відверте висловлення жалю з приводу знищення скелі Мартинихи: «Смешно признаться, но мне было почему-то жалко уничтожение этой первобытной красоты Днепровых берегов, Днепровой рамки. Если глянуть с чисто строительной точки зрения на все эти изменения, то вздыхать прямо-таки стыдно и смешно. Но я знаю все уголки Днепровых берегов, я знаю названия всех Днепровских «скель» и мое, лично мое мнение, чтобы их не затронули...».

Зауважимо, що ці слова записані 28 січня 1934 р. – у період, коли вся країна була охоплена виробничою гонитвою, «ударництвом» і «соціалістичним змаганням», коли війна з природою стала стрижнем

офіційної пропаганди. Шкодування за втраченими красотами природи у той час розглядалось, як прояв опозиційності чинній владі, а охорона природи оголошувалася «шкідництвом». Так, пропагандисти Т. Васильєв та В. Карпич звинувачували журнал «Охрана природы» в намаганні захистити цю природу від соціалістичного будівництва [12]. Е.Я. Кольман у статті з промовистою назвою «Вредительство в науке» взагалі назвав охорону природи охороною від соціалізму [13, с. 73-81]. Зважаючи на все це, публічне висловлення своїх особливих поглядів простою робітницею К. Александровою, а надто – фіксація їх на папері (!) може розцінюватися, як дуже сміливий крок. Слова ж її про те, що «вздохать прямо-таки стыдно и смешно» – тільки намагання якось убезпечити себе.

Серед наведених К. Александровою фактів привертає увагу повідомлення про жіночу примару: «Говорили, что до сих пор ночью бродит прозрачный женский силуэт замученный, когда то женской души на этой скале – где она и плачет каждую ночь, посещая ее в полночь...». Є всі підстави припускати, що цей на перший погляд незначний пасаж має під собою реальну основу. Мова йде про відому серед менонітів-мешканів села Острів Хортиця подію, що сталася в ніч з 18 на 19 червня 1833 р. із дочкою депутата Якоба Гепнера, дружиною голови Кронсвейдської (фризької) церкви Хортицької колонії Петера Гільдебранда – Геленою Гільдебранд. Знаходячись, імовірно, у сомнамбулічному стані, жінка вийшла з дому, по берегу Дніпра піднялася стежкою на скелю Grosse Stein (Мартинову), послизнувшись, впала у воду з висоти й загинула. Наступного дня її тіло було знайдене на міліні в урочищі Bütendick, у південній, плавневій частині острова. Одразу після цього чимало односельців почали розповідати про примар, яких начебто спостерігали на вулицях села. Це було абсолютно не характерним для прагматичних менонітів – ревних християн. Сама подія викликала численні пересуди, а віра у примар пояснювалася впливом сусідів-українців із села Вознесенівка і стала приводом для глузування з боку

мешканців інших менонітських сіл. Нащадки Марії Гільдебранд і сьогодні пам'ятають переказ про її смерть [14, с. 52-54]. Українці могли почути слабе відлуння цієї історії від тих менонітів Острова Хортиці, останні з яких покинули село у 1919 р.

Текст стенограми спогадів К. Александрової подаємо зі збереженням орфографії та пунктуації джерела.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. DAZO, f. r-995, op. 28, spr. 38.
2. Plan snyatomu na reke Dnepre Hortickomu ostrovu s pokazaniem na onom raznogo lesa, zimovnikov i drugoj situacii. CGVIA, f. VUA, № 24089 (I-III) 27.
3. Novy`cz`ky`j Ya.P. Ostriv Xorty`cya na Dnipri. Narodna pam'yat` pro kozachtvo. Zaporizhzhya : SP «Y`nterbuk», 1991. S. 100-108.
4. Novy`cz`ky`j Ya.P. Ostriv Xorty`cya na Dnipri, jogo pry`roda, istoriya, starozhy`tnosti (za rukopy`som 1917 r.). Zaporizhzhya : Tandem-U, 2005. 120 s.
5. Evarnickij D.I. Ostrov Hortica na reke Dnepre. (Iz poezdki po zaporozhskim urochishcham). Kievskaya starina. 1886. T. HIV. S. 41-90.
6. Yavorny`cz`ky`j D.I. Zaporozhzhya v zaly`shkax starovy`ny` i perekazah narodu. Dnipropetrovs`k : ART-PRES, 2005. Ch. I. 312 s.
7. Padalka L.V. Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoj Sechi v pervyya vremena zaporozhskago kazachestva. Kievskaya starina. 1894. T. HLV. S. 258-276.
8. Peters M. Eine Fahrt um die Insel «Chortitza». *Der Bote*. 1927. Den 2. Februar 1927. S. 3.
9. Peters V. Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsch-Mennonitische Kolonie. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde*. 1993. № 36. S. 188-203.
10. Otkrytoe pis'mo. Aleksandrovsk. Ostrov Hortica. Aleksandrovsk : knizhn. mag. D.P. Isaak, 1904.

11. Sxema-plan tery`toriyi mista Zaporizhzhya ta okoly`shnix zalyudneny`x punktiv po stanu yix na 15/IX/1929 r. Sklalo Proekt-byuro NKVS z planiv zdiymannya Dniprel`stanu 1922-1923 r. Xarkiv, 1929. 49 ark.

12. Vasil'ev T., Karpich V. Kraevedenie i turizm na sluzhbu socialisticheskomu stroitel'stvu. Pravda. 1931. 17 sentyabrya.

13. Kol'man V.YA. Vreditel'stvo v nauke. Bol'shevik. 1931. № 2. S. 73-81.

14. Rempel D.G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789-1923. Toronto-Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. 372 p.

Додаток А

Тов. Александрова К.

Арк 37. Все мое детство, вся моя жизнь связана с этой рекой – с Днепром. Родилась на берегу его, все детские годы провела в его песке, в его воде. С малых лет так привыкла к его берегам, камням, волнам, плеску его воды – что все это стало как бы неотъемлемой моей частицей. То видела я Днепр ранним утром тихим-тихим и гладким как зеркало; днем он ярко блестящий от солнца, а вечером загадочный, темный и теплый – так я ребенком ощущала эту реку.

В бурю он имел своеобразную прелесть: гром и молния и беснующаяся днепровская вода – соединялось в одно целое – жуткое. В такие бури я выбегала к Днепру, к своим любимым камням, я пряталась в них и оттуда с замиранием сердца наблюдала грозу – я это любили делать – почему, не знаю.

Позднее, научившись сама читать, я перечитывала по несколько раз «Кобзарь» Шевченко (книга, какая часто попадалась мне на глаза дома) там я вычитывала и про «Дніпро й про кручі», «про дніпрові хвилі», и про обиженных панами «жінок та дівчат-Оксан» какие с горя тонули в Дніпрі. Я помню, как я всей душой понимала эту книжку, этого Шевченковского

кобзаря. Все в моем воображении переплелось и мое детство, моя жизнь в семье, и Днепр и «Кобзарь». Так я полюбила свою реку. И юность и молодость все как-то связано с этой рекой. Я понимаю ее во всех ее проявлениях. Я знаю прошлое этой реки, этого края, – это прошлое мне не чужое – оно мне родное.

Попала в 1927 году на Днепрострой в Отдел Мостового Перехода (остров Хортица). Для меня это все знакомое кругом, каждый камень, каждый дуб наблюдался мною с детства – была в родной обстановке. Работая, в свободное время я наблюдала, что делалось кругом. В свободное время я бродила по берегам и приглядывалась, где какой камень взорвали, какую скалу разрушили. Смешно признаться, но мне было почему-то жалко уничтожение этой первобытной красоты Днепровых берегов, Днепровой рамки.

Если глянуть с чисто строительной точки зрения на все эти изменения, то вздыхать прямо-таки стыдно и смешно. Но я знаю все уголки Днепровских берегов, я знаю названия всех Днепровских «скель» и мое, лично мое мнение чтобы их не затронули – но на деле часто было не так.

Жила я на острове Хортица в маленьком деревенском домике, прилепившемся к скале «Мартыниха» это старая, старая древняя скала. Это самая большая и самая видная скала на правом берегу о-ва Хортица. Состав этой скалы сплошной серый чистый гранит из которого сооружены быки – опоры мостов Нового и Старого Днепра. До Днепростроя, до разработки этой скалы, до вскрытия каменотесного карьера в ней, скала имела такой вид: стоит она на берегу, свисая своей большой половиной в воду, вся такая большая, издавна поросшая мхом, вся заросшая своеобразными цветами, травами, дубками. С берега тянется между густой хортицкой травой еле заметная тропинка, она ведет вас на эту скалу разными извилинами-тропинками, вот вы собрались на самую-самую верхушку ее, здесь масса больших круглых, плоских камней-валунов, тоже сплошь вскрытых, как

лишайми – старым древним каким-то красно-зеленым мхом и везде-везде цветы разной породы, разного цвета и формы среди густой хортицкой травы (ковыля). Кое-где в укромных уголках между камнями примостилась дикая, низкорослая груша, дикий дубок среди бурной зелени – оттуда то и дело слышан странный, предостерегающий шепот змей – и таких уголков, опасных и красивых много имела скала «Мартыниха». Вот вы присели на мягкий мох, как на ковер – глянуть со скалы в низ, на воду, странно, голова кружится, так круто-высоко, обрывисто падает скала в воду. На право и на лево широкий-широкий голубой Днепр, как на ладони, кругом тихо-тихо, ничто не возмущает этой хортицкой тишины, разве только прокричит какая странная птица, запутавшаяся в густой зелени прибрежных дубов и верб, или в низу, где то на берегу раздается веселый смех и говор вновь прибывшей гуляющей молодежи – и этот смех как то странно нарушал под час эту первобытную тишину.

И стоит эта скала целые столетия, вся мохнатая, вся пестрая от цветов и дико-могущественная – такой я ее раньше знала.

Арк. 38. Увидела я ее потом взорванную со стороны реки, где сиял открытый каменотесный карьер, как свежая гранитная рана на общем фоне еще сохранившейся прелести скалы.

А дальше ее все рвали и рвали по кускам, по частям, какие иногда с грохотом валялись прямо в Днепр.

Ее рвали с одной стороны, а с другой стороны она еще была также величава и красива. Здесь же около нея, как на страже росли высокие-высокие ясени. Они так глухо шумели по ночам.

Старожилы дают этим деревьям много, много лет. Жутко по ночам в бурю прислушиваться к шуму этих деревьев. Окна моей комнаты, помню, выходили к скале, к Днепру, часто по ночам за окнами, слышен был жалобный женский плач, такой заунывный и тягучий. Этот плач повторялся каждый день. Я искала причину. Однажды ночью я решила подсмотреть: в

INSULA #3

лунную осеннюю ночь я вышла из дома, что бы на дворе прислушаться и найти причину этого жуткого воя – мне это не удалось. Над моей головой пролетела черная громадная птица, и с диким криком напугала меня.

Много рассказывали местные жители этого края (старожилы этих мест) о прошлом острова Хортица, о днепровских скалах, берегах, пещерах, птицах змеях... Забавные легенды передавали, помню, они.

Вот и эту скалу они считают «плохим», нечистым местом – со времен запорожцев, на ней совершали разные расправы с врагом у них – много слез и ужаса видела в свое время скала «Мартыниха».

Говорили, что до сих пор ночью бродит прозрачный женский силуэт замученный, когда то женской души на этой скале – где она и плачет каждую ночь, посещая ее в полночь...

Я потом подследила днем причину этого плача. Я лежала в траве на скале и читала. Невольно мой слух уловил звук исходивший от травы (ковыля) вокруг меня. От ветра сквозящего между тростинками ковыля происходит звук похожий на тихий, жалостный плач женщины, ребенка, плач то затихающий, то усиливающийся, по мере силы ветра.

28/1-34 г.

К. Александрова.